ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԸ

«Հայաստանի Կոչնակ»ը իր անցեալ տարուան 44ը թուովը հրատարակեց յոյժ տարօրինակ պատճառաբանութեամբ՝ բոլորքական ու զուտ բանապաշտ հոգւով թրծուած յօդուած մը «Հայ Աւետարանականներուն ծագումը» խորագրով, ստորագրուած Յ. Մ. Տեփոյեանէ։

Յատակութեան համար պիտի դնենք նախ յօդուածագրին միտքը, ապա անոր հերքումը՝ երկու մասերու բաժնուած։

Ի՞նչ կ'ուզէ հաստատել յօդուածագիրը. — Նպատակն է ցուցնել որ Աւետարանականութիւնը Հայոց մէջ արդիւնք չէ արտաքին շրջանակի մը ազդեցութեան, այլ ինքնածին է և զուտ հայկական։ Ու այս աւետարանականութիւնը հարազատ յաջորդութիւնն է Պաւղիկեաններու և Թոնդրակեցիներու գործին։

Ասիկա՝ նպատակը։ Իսկ Աւետարանականութիւն եզրով կը հասկնայ ճշմարիտ հետեւողութիւն Աւետարանին, որ դժբախտաբար խեղաթիւրուած է, ըստ իրեն, աղարտուած և կորսնցուցած իր նախկին մաքրութիւնը, որմէ կը հետեւի թէ — միշտ ըստ իրեն — որքան մոլորած են Տիեզերական Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ ապրող և գործող այնքան հաւատացեալներ, հայրապետներ. մինչ այսօր Աւետարանականներով կը քարոզուի ճշմարիտ լոյսը։

Կը ներկայացնէ Հայ Աւետարանականութիւնը[1] որ տեղի ունեցած է հետեւեալ պարագաներով։ Կ. Պոլիս, նախ կը սկսի արծարծիլ կրօնքի և Աւետարանի նոր ըմբռնում՝ քանի մը ազատ ու շատ բարձր խորհող մտքերէ ԺԹ. դարու արշալոյսին։ Կը բերէ յեղաշրջում մը ժողովրդեան կրօնական կեանքին մէջ, բայց փութով կը սկսին ընդդիմութիւններ եկեղեցական ու նաեւ կրթական մարմիններու կողմէն. կը շատնան տժգոհութիւնները, որոնց ամենուն առջեւն առնելու համար, կը բացուի 1828 — ին Գում—Գաբուի մայր դպրատան մէջ ընծայարան մը «նոր արդիական եկեղեցականներ պատրաստելու նպատակաւ։ Այս ընծայարանին տնօրէն կը կարգուի ուսուցչապետ Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան՝ հայկական և եւրոպական բարձրագոյն դաստիարակութեամբ պատրաստուած փորձառու և պատկառելի դէմք մը...։ Այս ճեմարանէն դուրս եկան Հայ Աւետարանականութեան նոր Առաքեալներն ու Աւետարանիչները։ Զուտ ազգային մթնոլորտին մէջ կրթուած այս աշակերտներէն կազմուեցաւ Բարեպաշտ տուրքեան Մխոյրիան կոչուած խմբակը (40 հոգիէ բաղկացած), որոնց գլուխը կը կենար պատկառելի Ուսուցչապետ Գ. Փէշտիմալճեան»։

Այս քառասուն հոգիներուն խաչարանիատ շուսաւորեալ խմբակը, կազմուած զուտ անխառն հայերէ Պոլսոյ մէջ, սկիզբ կու տայ այնուհետեւ նորոգութեան ու կրօնական վերածնունդի մը Հայոց մէջ։ Յօդուածագրին բառերով. «... Առանց օտար շունչի և արտաքին միջամտութեան, Աւետարանով լուսաւորուած և նոր հոգիով ու ճշմարտութեամբ մկրտուած՝ աստուածային յայտնութեան տակ իր վրան կ'առնէ Հայութեան մէջ հոգեւոր կեանք ներարկելու արկածալի պաշտօնը»։ — Բայց թէ ինչ սկզբունքով կը յանդգնին տասնեւինը դար վերջ՝ հռչակել իրենք զիրենք նորոգիչ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն՝ ահա. «Մարդկային

1. Ընդարձակ էջերով զայն արդէն ներկայացուցած էր Հ. Ստեփան Խ. Իւթիւճեան. «Ծագումն եւ քննութիւն Աւետարանականութեան ի հայս» Կ. Պոլիս. 1914։

«ընկերութեան բովանդակ զարգացումը «տեղի ունեցած է իտէալի, տեսիլքի ու «հաւատքի ուժով և քարոզութեամբ»։ — Ողջամիտ մտքերու համար ծիծաղելի տողեր արդարեւ. կրօնքի ու հաւատքի խնդիրներուն մէջ սկզբունք դնել անհատական տեսիլքն ու իտէալը՝ կ'առաջնորդէ ծայրասահման ենթակայապաշտութեան, անհիմն, շեղեալ ու հակասական հետեւանքներու, որովհետեւ որքան տարբեր է անհատը անհատէն մտաւորական ուրոյն տեսութիւններով, այնքան ալ տարբեր պիտի ըլլան կրօնական հաւատալիքներն ու գործադրելիքները։

Կը շարունակէ յօդուածագիրը. «Պատմութեան մէջ կատարուած ընկերային, «քաղաքական, տնտեսական, կրթական, «ամէն շարժում և յեղաշրջում՝ հոգեկան «ու գաղափարական ուժերով սպառազինուած անհատներու և խմբակներու մի«ջոցաւ տեղի ունեցած են և ոչ թէ զան«գուածներու։ Քրիստոնէական կրօնն ալ «այս կերպ խմբակի մը արգասիքն է»։

Ու կը հաշուէ ուրիշ անհատներ ու խմբակներ. և խօսելով յատկապէս Հայ Եկեղեցւոյ պատմութենէն, արդարացնելու համար ԺԹ դարու իրենց նոր խմբակը՝ կը դնէ Թադէոսն ու Սանդուխտը, Լուսաւորիչ, Սահակ և Մեսրոպ, Վարդանանք ու Ղեւոնդեանք՝ անհատներ ու խմբակներ՝ որոնց համար ալ կ'ըսէ. «Աւետարանով լուսաւորուած, հաւատքով սպառազինուած և նոր հոգիով ու ճշմարտութեամբ զինուած և նոր հոգիով ու ճշմարտութեամբ լեցուած՝ Հայը քրիստոնէացուցին և քրիստոնէութիւնը հայացուցին»։ — Կը սխալի մեծապէս յարգ. յօդուածագիրը՝ եթէ իր այս բացատրութիւններով կը հասկնայ յայտնուելիք նոր ճշմարտութիւններու հաստատում եղած, կամ Աւետարանի նոր ըմբռնում իրենց ասպարէզ իջած ըլլան։ Այո՛, քրիստոնէութեան խանձարուրքի պատմութեան մէջ կը հանդիպինք 12 առաքեալներու, որոնք խմբակ մը կը կազմեն, կամ անոնց հետեւէն զանազան երկիրներու լուսաւորութեան համար երեւցած անհատներ. բայց ասոնք Աւետարանի ճշմարիտ ըմբռնումն ընդունած իրենց վարդապետներէն, առաքեալներէն՝ ու անփոփոխ պահած, աւանդեցին ուրիշներուն, մինչ Փէշտիմալճեանի խմբակը նոր յայտնութիւններու ենթակայ կարծելով ինքզինքը՝ յաւակնութիւնն ունի նոր ճշմարտութեան քարոզիչ ըլլալ նոր մեկնութիւն տալ Աւետարանի։

Յետոյ պարծանքով կը յաւելու. «փոքրիկ, համեստ և պարզուկ այս խմբակը, իր վրան կ'առնէ դարու հայ Պաւղիկեաններու և Թ—ԺԱ դարերու հայ Թոնդրակեցիներու խեղդուած ձայնին արձագանգն ըլլալու, դժուարին գործը». որոնք «կեանքի և մահուան գնով պայքար մղեցին մեր «ազգային և եկեղեցական բարձրագոյն «հեղինակութեանց դէմ, պահանջելով դը«նել Հայաստանեայց եկեղեցին իր ոսկե«դարուն աւետարանական պարզութեան «և առաքելական հարազատութեան մէջ։ «Այս փաստին համար անոնք թէեւ ան«լուր չարչարանքներու և նախատինք«ներու ենթարկուեցան, նոյն իսկ նահա«տակուեցան, և սակայն իրենց հաւատքն «ու իտէալը մնացին ու դեռ կ'ապրին»։

Ապա քիչ մը ստորեւ կ'ամփոփէ համեմատութիւնը՝ հետեւեալ վճռական և հաստատ եզրներով. «Հայ աւետարանականութիւնը Պաւղիկեաններու և Թոնդրակեցիներու ոգին ու հաւատքին փառաւոր յարութիւնն է 19րդ դարու սկիզբը»։

Ասոնք են յօդուածագրին ամբողջ գաղափարները, որոնց կեդրոնը և ջիղը կը կազմէ Հայ Աւետարականներու հայկական ծագումը և հարազատ յաջորդութիւնը Պաւղիկեան և Թոնդրակեցի աղանդաւորներուն, պարծանքով շեշտուած։

Ներկայացուած գաղափարներուն սխալ հիմերն են. Ա. թէ կարելի է Քրիստոսի մինչեւ 19րդ դար ապրած Եկեղեցիէն անկախ՝ տալ Աւետարանի նոր մեկնութիւն՝ հաստատուած անհատներու կամ խմբակներու տեսիլքներուն, յայտնութիւններուն, և ըմբռնումներուն վրայ։ Օրինակ ունի Լուտերը ԺԶ դարուն Եւրոպայի մէջ, որ ըստ իրեն՝ բացաւ ճշմարիտ նոր շրջան մը, կրօնական վերածնունդ, Եկեղեցւոյ պատմութեան

digitised by A.R.A.R.@

մէջ. Բ. Տգիտութիւն Պաւղիկեաններու և Թոնդրակեցիներու կեանքին, գործին ու վարդապետութեան, այնքան խոր՝ որ 40 հոգինոց խմբակին պաշտպանները և կարապետներն ընտրելու չափ եռանդ և սէր կ'արծարծեն իր մէջ։

Երկրորդական կը թուի մեզի և հերքելու ալ յատուկ դիտաւորութիւն չունինք իր գլխաւոր նպատակը՝ Հայ Աւետարանականներու հայկական ծագման խնդիրը թէ անկախ ո՞ր և է օտար միջավայրի ազդեցութենէն։ Ասիկա այնքան անիմաստ է որ չ'արժեր նկատողութեան առարկայ դարձնել. լոկ այսչափ միայն ըսենք որ բողոքական ազդեցութիւնը ժխտելը՝ նման զուտ բողոքական վարդապետութեան մը մէջ՝ շօշափելի իրականութիւն մը մերժել է։

Ցօդուածիս մէջ գլխաւորապէս պիտի անդրադառնանք վերեւ նշանակուած երկու վարկածներուն, և որոնց վրայ Տեսիլ վարկածները ինչպէս կը հիմնէ իր պատճառաբանական փոյթն կը հիմնէ իր պատճառաբանական շէնքը։

Ա. – Հարկաւորութիւն Եկեղեցական աստուածային հեղինակաւոր իշխանութեան։

Տեփոյեանի քարոզածներուն վրայ կը թեւածէ ազատախոհութիւնը, անհատական տեսիլքն ու յայտնութիւնը՝ լոկ աղբիւրներ վերանորոգման Քրիստոսի եկեղեցւոյն անաղարտութեան։

Աւետարանականորէն բառով կը հասկնայ Ս. Գրքի (իր բոլոր կանոնական մասերով) իրեւ միակ ու բացարձակ կանոնի կամ աղբիւրի յարումը՝ հաւատքի ու բարոյական պատուէրներն ըմբռնելու մէջ, անհատական ներշնչումով և մեկնութեամբ անոնց։ Դրութիւն աղեսալի՝ որ հիմերը կը քանդէ քրիստոնէական կրօնքի ուղղափառ վարդապետութեան։

Քրիստոս իր Եկեղեցիով հաստատած է կրօնական Ընկերութիւն մը, որ առանց հեղինակութեան և վարչական միութեան կարելի չէ մտածել. հոս խնդիր է սակայն՝ թէ ո՞ւր է այդ իշխանութիւնը։ Արդեօք Լուտերէն ստեղծուած եկեղեցւոյն մէջ, կալուինէն փոփոխուածին, թէ Անգլիքանականին մէջ։ – Բայց ասոնք ծնունդ են ԺԶ դարուն։ Եւ ոչ յոյն որթոտոքս եկեղեցւոյն մէջ, որ Թ դարուն կ'երեւնայ. այլ անոր մէջ անշուշտ՝ որ ուղղակի Քրիստոսի ձայնին հետ հուսկ կը միանայ, որ կարգուած է պատասխանատու աստուածային Հիմնադրէն աւանդուածներու իմաստին ապահովագրէն աւանդման. իսկ այս՝ պատմական պահպանման. իսկ այս՝ պատմական պահպանման. իսկ կանոնէն կը հաւաստուի մի միայն կանոնէն կը հաւաստուի մի միայն աւելորդ թողիկէ Եկեղեցւոյ մէջ. ուստի են որ նոր մեկնիչներ ասպարէզ իջնեն ոչ Թ, ոչ ԺԶ և ոչ ԺԹ դարերուն՝ Աւետարանին միտքը բացատրելու համար՝ անկախ Քրիստոսէ հաստատուած Եկեղեցիէն։ Մէկ է մեկնիչը՝ Եկեղեցին, իսկ ընդունողները՝ բոլոր հաւատացեալոց հօտը։

Մեր դիտումը չէ հոս ապացուցնել եկեղեցական աստուածային իշխանութեան մը գոյութիւնը Քրիստոսով, այլ լոկ՝ թէ հարկաւոր է անհատականութեան դէմ հեղինակաւոր մը ձայնը որ անսխալ ու անվտանգ ներկայացնէ հաւատացեալ ժողովուրդին՝ Ս. Գրքին իմաստները։

ա. Ցայտնեալ ճշմարտութիւնը պարտադրէ ճանչնալ ու հպատակիլ հեղինակութեան ուղղիչ ձայնին. որովհետեւ, եթէ Աւետարանը ամփոփում մ'է Քրիստոսէ յայտնուած շատ մը ճշմարտութիւններու, որոնց մէջ կան թէ՛ հաւատալիքներ և թէ՛ գործադրելիք պատուէրներ, անհրաժեշտ հարկաւոր է հեղինակութիւն մը զայն մեկնաբանող։ Անժխտելի է Աւետարանին սոյն պարունակութիւնը, ուստի հարկ է ընդունիլ հեղինակութիւնը, ապա թէ ոչ հաւատալիքները պիտի կորսնցնեն իրենց անաղարտութիւնն ու ամբողջութիւնը. օր. մէկուն մարին պատշաճ պիտի դրուի հաւատալ Երրորդութեան խորհուրդին, մինչ ուրիշի մը համար հակասութիւն պիտի երեւնայ. մէկը իբր լոկ մարդ պիտի ընդունի Քրիստոսը, և կամ խորհուրդները պիտի ըլլան չորս, հինգ եւն. ըստ զանազան խորհողներու, ինչպէս են բոզոքական աղանդներու շարքին մէջ՝ որ անթիւ, անհամար են։

Բարոյականի վերաբերեալ պատուէրները իսկոյն պիտի խաթարուին ու պիտի կորսնցնեն իրենց փայլն և ուժը՝ երբ թողուին որ մարդկային կրքին համաձայնին, քանի որ իւրաքանչիւր անհատ ինքը պիտի ըլլայ հասկցող ու մեկնաբանող պատուէրին, և անոր համեմատ ալ նպաստաւոր կողմերը պիտի ընդլայնէ, և մեղմացնէ սպառնալիքն ու պատիժը։

բ. Շատերու, գլխաւորապէս ռամիկ դասակարգի մարդոց՝ Ս. Գրքի ընթերցման և հասկնալու անկարողութիւնը։

Բուն Ս. Գրքին լեզուն՝ երբայեցերէնն և Յունարէնն է. արդ, ո՞վ՝ բացի քանի մը գիտնական լեզուագէտներէ, կրնայ անսխալ կարդալ և հասկնալ այդ լեզուները։ Իսկ եթէ ուզէ ձեռքն ունենալ կատարեալ ու հարազատ թարգմանութիւնը, ո՞վ իրեն պիտի ապահովցնէ անոր անթերի վերածումը՝ բայց եթէ դարձեալ անսխալ հեղինակութիւն մը։ Եւ արդէն այսօր Լուտերի թարգմանութիւնը կորսնցուցած է իր արժէքը բողոքական քննադատներու իսկ կարծիքով. անկիլիքականը իրեւ անկատար՝ կրկին թարգմանուած է. և ստուգիւ տարուէ տարի լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնը զարգանալով՝ միշտ անկատար պիտի գտնեն հնագոյններու աշխատութիւնները և թարգմանութիւնները, որով և պիտի չունենան անխախտ կռուան մը հաստատելու համար թէ այս ճշմարտութիւն է, և ան ոչ։ Եթէ նոյն իսկ հասկնար իւրաքանչիւր անհատ այդ արեւելեան լեզուները՝ տակաւին ատ ալ չէր բաւեր. վասն զի Ս. Գրքին իմաստին թափանցելու համար, հարկ է շատ անգամ ուսումնասիրութեան նուիրուիլ զանազան տեղերու քննական համեմատութիւններով՝ վեր հանելու համարի մը բուն իմաստը, որովհետեւ պատմական գրութեան մը նկարագրով յօրինուած է ան, և չէ վարդապետական գրուածք մը, որուն մէջ բոլոր ուսուցումը դրուած կ'ըլլայ միայար։ Բայց ո՞վ կրնայ նուիրուիլ այդ մանրամասն քննութեան, բայց եթէ քանի մը սակաւաթիւ ուսումնասէրներ, և անդին մնծամասնութիւնը Ս. Գրքի իմաստներուն առջեւ պիտի մնայ իբրեւ անխօս արձանագրութիւններու դիմաց։

Հապա վարդապետական հաւատալեաց դժուարըմբռնելի կէտերուն բացատրութիւնը. – Որը ռամիկ կամ նոյնիսկ երբեմն բարձրագոյն դասակարգի մարդերէն, պիտի կարենայ իջնել աստուածաբանական խնդիրներուն խորը. ինչպէս պիտի կարենայ մեկնել ու հետեւանքի գալ լոկ իր ընթերցումով այն հաւատքի վարդապետական մասերուն մէջ, որոնք յայտնապէս չեն նշանակուած. օր. ըսուած չէ մեկին բառերով թէ երեք են աստուածային անձերը և բնութիւնը մեկ. այլ զանազան պարագաներու մէջ ըսած է Յիսուս այնչափ՝ որչափ մարդկային տարողութիւնը կը տարչափ կամ հարկը կը պահանջէր։ Դիւրին է հետեւարար շեղիլ ու յանգիլ մոլորութիւններու, ինչպէս ոմանք հերետեկոսներէն, Յիսուսի այն խօսքէն թէ՝ «Ես և Հայր իմ մի եմք», հետեւցուցին բարոյական միութիւն մը պարզապէս անձերու մէջ և ոչ բնութենական։ Ահաւասիկ ամենասուրբ Երրորդութեան խախտումը, որ շատ դիւրաւ կրնայ առաջ գալ, և նաեւ դեռ ուրիշ ծանր հետեւութիւններ, եթէ հաւատքը ձգուի անհատներու դատողութեան։

Կան նաեւ Ս. Գրքին մէջ այնպիսի մարգարէական լայն էջեր, զորս բացատրելու համար մեկնողական արուեստին մէջ հարկ է տարիներ հրահանգուած ըլլալ։ Եմմաուսի աշակերտները բան չէին հասկնար Ս. Գրքին ընթերցումով և հասու եղան այն ատեն միայն՝ երբ Քրիստոս բացաւ անոնց իմաստը։ Եսայեայ, Դանիելի խորախորհուրդ մարգարէութիւնները կը պահանջեն շատ մեծ զարգացում Ս. Գրոց և Աստուածաբանական գիտութեան մէջ, և այս սպասել ժողովուրդէն՝ անմտութիւն է բացարձակապէս։

գ. Ցետոյ չեն կրնար բնաւ ապահով ըլլալ իրենց հաւատքին ամբողջականութեան վրայ։

Ցայտնի է որ հաւատքի կէտերը պիտի հանեն Ս. Գրքէն, այսինքն բուն կանոնա-

digitised by A.R.A.R.@

կան ներշնչուած աստուածային մատենէն։ Արդ, որոնց դատաստանով պիտի որոշուին կանոնականներն անկանոններէն. գուցէ իրենց ոչ ներշնչուած համարածներն են իրապէս ներշնչուած գրքեր, որոնք եթէ պարունակեն հաւատքի անհրաժեշտ կէտերը, արդէն իսկ կը սկսի թերահաւատքի ամբողջութիւնը։ Աստոր հակառակ երբ իրրեւ ներշնչուած ընդունին զանոնք՝ որոնք իրապէս ներշնչուած չեն՝ սխալը իրրեւ ճշմարիտ և Աստուծոյ խօսք պիտի հաստատին, ու պիտի կառչին անոնց ընդունայն տեղ և թերեւս հոգիներու վնասով։

Բողոքականները Հին Կտակարանի գրքերուն զանազանութիւնը կը հիմնեն Քրիստոսի կամ առաքեալներու յիշատակութեան վրայ՝ իրրեւ ներշնչեալ գրքեր։ Ուղիղ է սկզբունքը՝ այլ անբաւական, որովհետեւ ոչ Քրիստոս և ոչ Առաքեալները դիտում ունեցած չեն յիշել յատկապէս ցուցակաբար բոլոր կանոնականները. և պարագային համեմատ միայն այդ յիշուածներն ընդունիլը՝ շատ անկատար կը դարձնէ ստուգիւ հաւատքը։

Իսկ Նոր Կտակարանի գրքերուն համար, որոնք աւելի անհրաժեշտ են այս տեսակէտով, կը համարին բաւել առաքեալներէն գրուած ըլլալը, զոր ստուգելու համար սակայն կը տուայտին ու չեն ալ յաջողիր միշտ. կը կրթնին ներքին փաստերու, գլխաւորապէս հրաշքի որ կը պատմուի մէջը՝ ապացուցանելու համար առաքեալներու աստուածային իշխանութիւնը, և նաեւ արտաքին պատմական փաստերու, որոնք ինչպէս յայտնի է՝ շատ կը կաղան իրենց բանապաշտ սկզբունքներուն պատճառաւ։ Գրքերուն մէջ պատմուած հրաշքներու մէջբերումը, շատ շատ պիտի ապահովցնէ թէ քարոզուածները աստուծոյ են, և ոչ թէ առաքեալներեն գրուած, որովհետեւ ուրիշ մ'ալ կարող է պատմել անոնց ըրածները, քարոզութիւնն ու հրաշքները՝ զորս կատարած են, ու անոնցմով ապացուցանել աստուածային իշխանութիւնին։

Անկարելի է ուրեմն այս կերպով ճշդել նաեւ Նոր Կտակարանի կանոնականները. և արդէն յայտնի օրինակը կեցած է կոթողային սխալի մը՝ երբ Յովհաննէս առաքեալի հիանալի Աւետարանը կը ժխտեն բողոքականները, ինչպէս նաեւ Պօղոսի, Պետրոսի և Յովհաննու թուղթերէն մի քանին։

Շատ խմաստուն կերպով կը յանգէր ուստի բողոքականներու նշանաւոր գլուխներէն մին՝ Պերքլէ՝ հետեւեալ եզրակացութեան. «Ս. Գրքի կանոնական գրքերը կարելի չէ որոշել Սուրբ Գրքով»։

Մէկ աղբիւր մը ունին, Ս. Գիրքը, ան ալ անկատար, չկարենալով վստահ ըլլալ այդ աղբիւրը կազմող մասերուն ամբողջական թուին վրայ։

Սակայն եթէ նոյն իսկ ունենան այն կարելիութիւնը կատարեալ կերպով գիտնալու բոլոր կանոնականներու ցուցակը, այնուհանդերձ դեռ Քրիստոսի ամբողջ ուղիղ վարդապետութիւնը չեն կրնար ունենալ ձեռքերնին. վասն զի աւետարանիչները կամ թուղթերը գրկող առաքեալները ամէն ինչ չգրեցին, այլ ինչ որ պարագային կամ հարկին պահանջն էր. շատ բան մնաց անգիր՝ աւանդուած բերանով ու յանձնուած յաջորդներուն աւանդելու և մշտնջենաւորելու զանոնք Քրիստոսի հաւատարիմ Եկեղեցւոյն մէջ։

Պօղոս առաքեալ առ Թեսաղոնիկեցիս Բ. թղթին մէջ պատուէր կու տայ հաստատուն պահելու բոլոր սորվածնին թէ՛ քարոզութեամբ և թէ նամակով. «Այսուհետեւ եղբարք, հաստատուն կացէք և պինդ կալարուք զաւանդութիւնսն՝ զոր ուսարուք եթէ բանիւ և եթէ թղթով մերով[1]»։

Ս. Գիրքը նկատուած անչատաբար աւանդութիւնն՝ անկատար է հաւատքի ճշմարտութեանց համար։ Եկեղեցին ունենալով զՔրիստոս հսկող և հովանաւորող իր ամէն մէկ քայլին՝ այն աստուածային պատգամով թէ «Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի», Ս. Եկեղեցին իրրեւ ուսուցիչ՝

1. Բ. Թեսաղ. Գլ. Բ. 14.

իր մաքուր ու անաղարտ ծոցին մէջ անփոփոխ կը պահէ աւանդուածները և իրաւունք ունի նաեւ հաղորդելու հաւատացեալ հօտին, բաց ի Ս. Գրքին պարունակութենէն՝ զոր կը մեկնէ ու կը ճամբէ մայրաքար։

Իսկ բողոքականները կը մնան անկատար գիտութեան մէջ, քանի որ Ս. Գրքէն զատ չունին ուրիշ աղբիւր. և ան ալ թերի։ Զարմանալին այն է սակայն որ անոնք հակասութեան մէջ ալ կը զգեցուին, պահելով այնպիսի վարդապետութիւններ ու սովորութիւններ, որոնք Ս. Գրքին մէջ չեն բովանդակուիր. օրինակ՝ Ս. Գիրքը բնաւ չի խօսիր մանուկներու մկրտութեան մասին, սրսկումով ու հեղումով մատաստին, սրսկումով ու հեղումով մատաստին, սրսկումով ու հեղումով մատաստ

Աստուածութեան՝ որ ճշմարտութեան անխառն աղբիւրն է լոկ։

Ուստի Ս. Եկեղեցին օժտուած սոյն անսխալ հեղինակութեամբ՝ պարտք ունի Հիմնադրին հրամանով՝ քարոզելու աւանդուած ճշմարտութիւնները, որոնց հանդէպ բոլոր հաւատացեալներն անխտրաբար պիտի պատասխանեն մի միայն հպատակելով և հնազանդելով։ Ներելի չէ ուսուցած հաւատալիքին կամ բարոյականի պարտքերուն առջեւ դիմադրել. «Որ հաւատայ և մկրտեսցի՝ կեցցէ, և որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի[1]»։ Ահա յայտնի և բացարձակ վճիռը Քրիստոսի, որ իր վարդապետութեան առջեւ կը պահանջէ միայն հլու ընդունելութիւն մը՝ եթէ կ'ուզեն փրկուիլ։ Ուստի հարկ է հաւատալ աւանդուածներուն որոնք համաձայն պէտք են ըլլալ Հիմնադրի մտքին, և հաւատողը Հիմնադրի մտքին՝ պիտի ըլլայ լոկ առաքելոց խումբը իր Գլխով, Եկեղեցիին և ոչ թէ անհատը։

Այս երջանիկ ու բարեբախտ կէտին մէջ է կաթուղիկէ եկեղեցւոյ կեանքը, սպահովութիւնը, սրբութիւնը իր անդամներուն, որոնք իրենց գլխով միացած են միշտ աստուածային Հիմնադրին կենսունակութեան հետ, որմէ զրկուած են բողոքականները իրենց բազմատեսակ ճիւղաւորումներով (Աւետարանական, եպիսկոպոսական, եւն. եւն.), որոնք հուսկ կը յանգին միեւնոյն արմատական սկզբունքի մը, ազատախոհութեան. դիւային հնարք հաւատքի մէջ՝ ուր միայն կարելի չէ դնել ազատութիւն։

Մղուած այս ազատախոհութենէն՝ հաւասար արժէք կու տան ամենուն վարկածներուն. ամէնքն ալ ճշմարիտ են, հակառակ որ ճշմարտութիւնը երկու երես չի կրնար ունենալ, այլ մէկ է և անբաժանելի։ Ազատախոհութեամբ կը ձգտին ստեղծել ընկերային համերաշխութիւնը. բնական է երբոր ամենուն ըսածներն ալ ճշմարիտ և լաւ կը դատուին՝ առաջ չի գար ոչ մէկ հակամարտ ընդդիմութիւն, որ հուսկ կրնայ վէճով այո՛, բայց պատճառ ըլլալ վեր հանելու բուն ճշմարիտը։

Նիկիոյ, Եփեսոսի ու եկեղեցւոյ ուրիշ ժողովները միշտ վերջացան դաւանանքի կամ բարոյից վերաբերեալ որոշ հետեւութեամբ մը. մինչդեռ, օրինակ, 1927–ին գումարուած Լոզանի համաժողովը խոշոր ապացոյցն եղաւ աշխարհի առջեւ անոնց հրեւութային համերաշխութեան, որ չփնտռեց ճշմարիտը, ուղղը հաւատքի մէջ՝ այլ միայն շարժեցաւ մարդկային օգտապաշտ երկիւղէ մը որ չըլլայ թէ իրենց եկեղեցիները քայքայուին։ Պիտի քայքայուին սակայն ցորչափ հեռու մնան կենսունակութիւն տուող բունէն, հակառակ բոլոր հնարաւոր ճիգերու։ Ասիկա Փրկչին անսխալ պատգամն է. «Եթէ ոք ոչ է հաստատեալ յիս, ել նա արտաքս իբրեւ զուռն, և ցամաքեցաւ[2]»։ Քրիստոս է եկեղեցւոյ հիմը. Քրիստոս ինքնին մէկ, իր եկեղեցին ալ մէկ է և չ'ընդունիր ոչ մէկ բաժանում։ Հաւատքը, զոր կը դաւանին, պէտք է մէկ ըլլայ, ատով միացած իրարու և Գլխուն հետ. հաւատքը միութեան լծորդն է. «Մի է Տէր, մի հաւատք, մի մկրտութիւն[3]» կը բացագանչէր Պօղոս՝ Եփեսացիներուն։

Կարելի չէ հետեւաբար ըմբռնել ազատութիւն հաւատքի մէջ, քանի որ հեղինակը մէկ է, ինքն Քրիստոս, որ աւանդեց իր աշակերտներուն և պատուիրեց խստիւ և յստակօրէն սորվեցնել «զոր ինչ պատուիրեցի ձեզ» և ոչ ուրիշ բան։

Այս միութիւնը անհնար է ստանալ, ինչպէս վերեւ ըսինք, առանց աստուածային անսխալ հեղինակութեան մը հարկաւորութեան։ Այդ իշխանութիւնը ունեցան առաքեալները իրենց գլխով՝ Պետրոսով, և որքան կենդանի է եկեղեցին մինչեւ աշխարհիս կատարածը՝ Պետրոսի կենդանի յաջորդներով։

Առաքեալները շատ լաւ ըմբռնած էին իրենց հեղինակութիւնը իբրեւ միակ ճշգրիտ

1. Մարկ. ԺԶ. 15–16։
2. Յովհ. ԺԵ. 6։
3. Եփես. Դ. 5։

աւանդողը Քրիստոսի մտքին, զինուելով բոլոր ազատական խորհողներու դէմ իրենց ժամանակին։

Պարզապէս յիշեմ միայն Պողոս Առաքեալին այն հատու և վճռական սասսը՝ ուղղուած Գաղատիոյ քրիստոնեաներուն. «Զարմանամ զի այդպէս վաղվաղակի փոփոխիք յայնմանէ որ կոչեացն զձեզ ի շնորհսն Քրիստոսի յայլ Աւետարան, որ ոչ զոյ այլ. բայց եթէ իցեն ոմանք որ ոչ զոյ այլ. բայց եթէ իցեն ոմանք որ խռովեցուցանիցեն զձեզ և կամիցին շրջել զԱւետարանն Քրիստոսի[1]»։ Կ'ընդունիլ զԱւետարանն Քրիստոսի՝ դիմանայ առաքեալը այն ամենուն դէմ, որոնք յանդգնած էին վրդովել նորադարձները այլակրօն վարդապետութեամբ, տարբեր՝ իր սորվեցուցածներէն. չ'ուզեր ուրիշ վարդապետութիւն, բայց երբ ինչ որ ինքը աւանդած է։ Ուստի կը նզովէ նոյնիսկ փոփոխողները, երբ կ'ըսէ. «Այլ եթէ մեք, կամ հրեշտակ յերկնից աւետարանեսցէ ձեզ աւելի քան զոր աւետարանեցաքն ձեզ, նզովեալ լիցի[2]». կրկնելով ու երեքկնելով կ'ուզէ թափանցել տալ իր աշակերտաց մէջ՝ թէ մէկ է Քրիստոսի վարդապետութիւնը և ներելի չէ փոխել կամ այլայլել, մէկ է Քրիստոսի Եկեղեցին՝ իր խորհրդական մարմինը, և կարելի չէ անկէ անջատուիլ, անկէ զատ նոր հաւատք ունենալ։ Ղրկած է նաեւ խստիւ պատուէրներ իր սիրելի աշակերտին՝ Տիմոթէոսի որ արթուն ըլլայ հսկելու անաղարտ ուսուցման և աւանդման Քրիստոսի վարդապետութեան, և պայքարի անոնց վարդապետութեան, և ցանկութեամբ՝ որոնք իրենց փափաքին ու ցանկութեամբ համեմատ կը փոփոխեն զանոնք. կը դնէ առջեւը նաեւ Աղեքսանդրոսի ու Հիմենոսի օրինակները, որոնք շեղեցան հաւատքի միութենէն ու խոտորեցան ճշմարտութենէն[3]։

Ո՞ւր պէտք է դիմէ ուրեմն հաւատացեալ ժողովուրդը հասու ըլլալու համար Ս. Գրքին մէջ աւանդուած ճշմարտութեան կամ վարդապետութեանց։

Միակ անսխալ ուղին եկեղեցւոյ հեղինակութեան դիմելն է։ Լուսեր իսկ, որ նակութեան դիմելն է։ Լուսեր իսկ, որ այսօր գլուխն և արմատն է բողոքական ամէն հիւղաւորումներու, այլապէս չէր խորհեր՝ երբ տակաւին տարուած չէր իր կրքերէն։ Ան՝ առ Սրբազան Քահանայապետն ուղղած նամակի մը մէջ ըսած է. «Beatissime Pater, approba, reproba, ut placuerit, vocem tuam vocem Christi in te praesidentis et loquentis agnoscam... Contra unam, sanctam et catholicam Ecclesiam, quam totius orbis esse magistram et obtinere primatum non ambigo, sanctæque Sedis Apostolicae auctoritatem, ac Sanctissimi Domini Nostri Papae bene consulti potestatem nihil dicere intendo». Ահաւասիկ նախկին Լուտերը, նախ քան իր ապըստամբութիւնը և նախ քան ինքնագլուխ վարդապետութիւն և ընկերութիւն հաստատելը կ'ընդունի գերագոյն հեղինակութիւն մը Սրբ. Քահանայապետին մէջ, որուն կ'ըսէ. «Գերերջանիկ Հայր, հաստատէ, մերժէ, ինչպէս հաճոյ է, քու ձայնդ պիտի ճանչնամ իբր ձայն Քրիստոսի՝ որ քու մէջդ կը նախագահէ և քեզմով կը խօսի... ընդդէմ մի, սուրբ, կաթողիկէ եկեղեցւոյ զոր չեմ տարակուսիր ընդունելու իբրեւ համօրէն աշխարհի վարդապետ և գերագահ, և Սուրբ ու Առաքելական Աթոռին հեղինակութեան և Սրբազան տեառն մերոյ քաջատեղեակ իշխանութեան՝ ոչ մէկ հակառակ բան ըսելու դիտաւորութիւն ունիմ»։

Բայց երբ նա դատապարտուած Հռոմի Ս. Աթոռէն 1520–ին՝ ընկղմեցաւ իր մտքի դժոխային խոհերին մէջ, դուրս ժայթքեց, պատուոյ և համբաւի մահաբեր ալէկոծութենէն ազատելու մոլուցքով, սկզբունքներ՝ որոնց անշուշտ ինքն իսկ համոզուած չէր ներքսապէս։ Անոնց կեդրոնը կը կազմէր Ս. Գրքի միակ անհրաժեշտ կարեւորութիւնը և անոր անհատական ազատ ըմբռնումը, որուն համաձայն ամէն անձ ինքն իր վարդապետն էր՝ լուսաւոր-

1. Գաղ. Ա. 6–8։
2. Անդ, Ա. 8–9։
3. Ա. Տիմ. Ա. 19–20։ Զ. 3–4։ Բ. Տիմ. Դ. 3–5։

digitised by A.R.A.R.@

ուած անհատապէս Ս. Հոգիէն, անկախ ո՛և է հեղինակաւոր իշխանութեան մը ձայնին հպատակելու պարտականութենէն՝ հակառակ Քրիստոսի և Առաքելոց յայտնի խօսքերուն։

Ենթադրենք պահ մը որ ամէն քրիստոնեայ ազատօրէն կարենայ ներշնչուիլ ու իր հաւատքի ամբողջութիւնը անձամբ հանել Աւետարանէն, ինչպէս Փէշտիմալճեանի 40 հոգինոց խմբակին իւրաքանչիւր անհատը՝ որ «Աւետարանով լուսաւորուած « ու նոր հոգիով ու ճշմարտութեամբ մկրտուած՝ աստուածային յայտնութեան « տակ իր վրան կ՝առնէ Հայութեան մէջ « հոգեւոր նոր կեանք ներարկելու արկա- « ծալի պաշտօնը »։

Հետեւանքը պիտի ըլլայ անտեղուրիւն ներու շարք մը. Աստուած պիտի նկատուի իրարու հակասական ճշմարտութիւններու միանգամայն յայտնող՝ քանի որ ճշմարտութիւն մը որ Ս. Գրքին մէջ մէկ է իր խկութեամբ՝ պիտի բազմապատկուի զանազան ձեւերու տակ՝ անհատներու այլ և այլ ըմբռնումներու պատճառաւ։ Պիտի բացուի լայն ճամբայ բանագուշանքներու, քանի որ իւրաքանչիւր հոգի աստուածատներշնչուող՝ իր մտքին վարկածը իբրեւ Աստուծոյ կամքը և լուսաւորութիւնը պիտի համարի. ծայր պիտի տրուի աղետալի մոլեռանդութեանց, որոնք պիտի գործուին Սուրբ Հոգւոյն ազդեցութեան հպատակելու պատճառանքով։

Բողոքականներու անթիւ ճիւղերու գլուխներէն մին՝ Յովհաննէս Պոքհոլտ, ներշնչուելով հակառակ քրիստոնէական վարդապետութեան՝ կ՝առնէ միաժամանակ բազմաթիւ կիներ, զորս ապա իբր թէ ներշնչումով միեւնոյն Հոգւոյն՝ կը սպաննէ[1]։

Ուրիշ մը ինքզինքը իբրեւ Մեսիա կարծած ու այնպէս հաւանեցուցած է իր աշակերտներուն, և ուրիշներ՝ մէկ խօսքով այնպիսի բաներ վարդապետած են որ բոլորովին հակառակ կ՝ելլեն Աւետարանին պարունակած ողջամիտ իմաստներուն։

և. Եկեղեցւոյ հեղինակաւոր իշխանութիւնը Ս. Հայրերու բով։

Ս. Հայրերու համոզումները թուել այս մասին երկար էջերու կը կարօտի. իւրաքանչիւրն անոնցմէ, անխտիր ամէն ազգէ, սերտօրէն կապուած է Եկեղեցւոյ հեղինակութեան հետ, անկէ սպասելով ջախջախիչ պատասխան մը մոլորեալներու դէմ, ինչպէս Եկեղեցական պատմութիւնը կը հաւաստէ լայնօրէն։ Նիկիոյ, Եփեսոսի, Քաղկեդոնի և հետեւորդ միւսներու հետ ճշմարտութեան շնորհը ունին, կ՝ըսէ, ստուգապէս, կը պահպանեն մեր հաւատքը, և Ս. Գրքերը անվտանգ կերպով մեզի կը մեկնաբանեն։

Այսպէս աւելի յստակ կարելի չէր աւետարանականներու դէմ բացատրուիլ Ս. Հօրանականներու դէմ բացատրուիլ Ս. Հօր մը բերնով։ Նոյն ինքն Երանոս զարձեալ, Տերտուղիանոս[6], Կիպրիանոս[7], Հերոնիմոս

1. Հմմտ. Jansen. Hist. du peuple Allemand. հտ. Գ.։
2. Ճառ Հոգեգալստեան։
3. Անդ։
4. De util. cred. C. 17։
5. Գիրք. Դ. գլ. 26։
6. De Carne Christi. c. 2։
7. Յաղագս Միութեան Եկեղեցւոյ. թ. 10. 19։

և ուրիշներ մոլորեալներու դէմ միշտ կը բարձրացնեն աւանդութեան ու Եկեղեցւոյ հեղինակութեան արժէքը։

Հայ եկեղեցւոյ վարդապետներէն յիշենք ուրիշ շատերու մէջէն վկայութիւն մը Եղիշէի. «Հիմունք նորա (Եկեղեցւոյ) եղեալ դիշեալ. «Հիմունք նորա (Եկեղեցւոյ) եղեալ են ի վերայ հաստատուն վիմի. ոչ ներքինք շարժել կարեն և ոչ վերինք զրդուեցուցանել. և զոր երկինք և երկիր ոչ դողացուցանէ, մի՛ ոք ի մարդկանէ խրոխտացի յաղթել նմա[1]»։ Նարեկացիին. «Բեմ ահաւորին ատենի ի սմա (յեկեղեցւոջ) հաստատեալ տեսանի. սովաւ խորթաբարոյիցն հերձուածողաց մոլեգնաճառ բերոյիցն հերձուածողաց մոլեգնաճառ բերանքն կարկին». այսինքն՝ եկեղեցւոյ իշխանութիւնը միայն պիտի դատէ ու վճռէ թէ սա ճշմարտութիւն մ՝է կամ ոչ, ու նաեւ մոլորեալներուն բերանները պիտի փակէ։

Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ անհրաժեշտ ըլլալը այսքան փաստերով՝ ըլլայ մտքի, ըլլայ Ս. Գրքի ու Ս. Հայրերու վկայութիւններով ապացուցանելէ վերջ, կը յուսանք որ Տեփոյեանի յօդուածը կարդացողները հակակշռելու բաւական նիւթ կ՝ունենան։

Կը յուսանք զարձեալ որ ընթերցող բարի ժողովուրդը կ՝ըմբռնէ թէ հաւատքը Քրիստոսէ ձգուած չէ իւրաքանչիւր քրիստոնեայի ձեռքը կամ անոր մտքին դատողութեան. այլ է և կը մնայ Եկեղեցւոյ անկողոպտելի իրաւունքը։

Տեփոյեան երբ իր յօդուածին ստորեւ կը հրատարակէ աւետարանական առաջին հայ առաքեալներու կտակը՝ թէ «Մենք կը « յարգենք մեր եկեղեցական իշխանու- « թիւնները, կ՝ընդունինք պատկառանքով « հայրենի աւանդութիւնները, կ՝ընդունինք « ընդհանրական եկեղեցւոյ հաւատոյ դա- « ւանանքը, կը սիրենք հայ ազգը բոլոր « սրտով և հոգիով, բայց խղճի ազատու- « թիւնը ամէն բանէ աւելի թանկագին կը « համարինք, և թոյլ պիտի չտանք որ « որեւիցէ իշխանութիւն կամ աւանդութիւն, « կամ հրաման խլէ մեր ձեռքէն Քրիստոսի « Աւետարանը, կամ արգելք ըլլայ մեզի « և մեր զաւակներուն, երբ կու գանք ա- « ռանց վիշտորդի և առանց թարգմանի մեր « հոգեւոր պաշտամունքը մատուցանել « Փրկիչ Աստուծոյ՝ մեր խղճին համեմատ»։ վերջին ծիծաղական հանգամանք մ՝ալ կ՝աւելցնէ իր ամբողջ զրուցեան, անով՝ իր պաշտպանած աւետարանականներու՝ իր գործը խօսքին չի համաձայնիր, մարու գործը խօսքին չի համաձայնիր, մարդ թէ հակասութիւն կը նշմարուի հոն եկեղեցւոյ հեղինակաւոր ձայնին դէմ խղճի կամ անձնական համոզումներու ձայնը բարձրացնելով. ուստի միշտ նոյն ազատականութիւնն է որ կը գործէ խօսքին ու գործին մէջ, և մենք կը յորդորենք որ աւելի ճշգրիտ ըլլալու համար փոխանակ «Հայ Աւետարանական եկեղեցի» ըսելու, ըսեն «Հայ Աւետարանական անհատական հաւատք»։

Բ. Պաւղիկեաններու եւ Թոնդրակեցիներու աղանդը.

Յօդուածագիրը մեծ պարծանքով իր 40 հոգինոց աւետարանական խմբակը կը համարի է դարու Պաւղիկեաններու և Թ—ԺԱ. դարերուն Թոնդրակեցիներու հարազատ յաջորդ, անոնց գաղափարին պաշտպան ու անոնց նպատակին համար կրկին զոհուող։ Ըստ իր ըմբռնումին, անոնք նոյն իսկ սուրբեր ու մարտիրոսներ հանդիսացած են և անիրաւ տեղ դարուն եկեղեցացած են և անիրաւ տեղ դարուն եկեղեցացած են պատերէն հալածուած։ Այդ տողերով կան պատերէն հալածուած։ Այդ տողերով Տեփոյեան կը ցուցնէ որ շատ քիչ բան գիտէ Պաւղիկեաններու և Թոնդրակեցիներու մասին։ Համառօտիւ ներկայացնենք պատմականօրէն անոնց ծագումն ու վարդապետութիւնը։

Ո՞վ էին Պաւղիկեանները. — Անոնց հեղինակին կամ աղանդապետին վրայ այլ և այլ կարծիքներ կը շրջին։ Պետրոս Սիկիլիացին[2] առաջ կը բերէ Կալինիկէ անուամբ մանիքեցի կնոջ մը երկուորեակ-

1. Եղիշէ. Պատմ. Վարդ. Բ.։
2. Իր «Hist. de Manichaeis» ի մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

ներու առաջինէն որ կը կոչուէր Պողոս՝ Սամուսատ քաղաքէն, սնած մանիքէական վարդապետութիւններով։ Փոտ՝[1] հայազգի Պողոսէ մը Փոքր Ասիայէն, որուն համաձայն կ'աւանդեն նաեւ Կղեմէս Կալանոս[2], և Պարոնիոս[3]։

Ազգային պատմիչներէն ոչինչ կրնանք հանել։ Հ. Զամչեան կը մերժէ անոնց հիմնադրին հայ ըլլալը՝ համարելով այդ Պողոսը «ոչ ի Հայոց՝ այլ յայլմէ ազգէ բնակեալ յաշխարհին փոքրուն Հայոց. և զի զայն աշխարհ պատմիչքն յունաց կոչեն Հայաստան, վասն այնորիկ թերեւս և այն Պողոս համարեալ իցէ հայ, նոյնպէս և որդիքն[4]», որոնց անունները՝ Թէոդորոս և Գենեսիոս, յունական հնչումով են արդէն։

Փոտի ըսածը գուցէ ծնունդն ըլլայ Յոյներու առելութեան՝ ընդդէմ Հայոց, մեզի վերագրելով աղանդապետ մը ունենալու անարժան պատիւը։

Իսկ Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի[5] համաձայն՝ Պաւղիկեան կոչուած են Է դարուն նոր մանիքեցիները՝ Պողոս առաքեալին անուամբ, ինքզինքնին իբրեւ անոր ճշմարիտ աշակերտները և վարդապետութեան յաջորդներն համարելով. ապացոյց են՝ Ս. Պողոսի վկայութիւնը Ս. Գրքի վկայութենէն վերադասելնին, Պողոս Սամոսատցին նզովելնին, որ անկարելի էր՝ եթէ զանիկա իբրեւ իրենց հիմնադիր ճանչնային, յեւ իբրեւ իրենց գլխաւորներուն՝ Պողոս առաջոյ անոնց գլխաւորներուն՝ Պողոս առաքեալի աշակերտաց անուններն առնելը. այսպէս՝ Սիղուանոս, Տիմոթէոս, Տիւքիկոս, եւն. և աղանդը հաստատուած կ'ընդունի Կոստանդինոս անուամբ մէկէ մը՝ Պաւղոսականուրիւն կամ Պաւղիկեուրիւն տիտղոսին տակ։ Այս կարծիքը, որքան ալ գիւտաւոր՝ չի մեկներ աւանդութեան մէջ եղած շօշափելի հակակրութիւնը Պաւղիկեաններու դէմ։ Փոտինը՝ հաւանաբար յունական ատելութեան արդիւնք մ'է, որով կը մեայ Պետրոս Սիկիլիացիին վկայութիւնը, կալինիկոսի որդին՝ Պողոս Սամոսատցին ընդունիլ հիմնադիր աղանդին, ինչպէս Գրիգոր Մագիստրոսն ալ երբ կը դնէ պարզապէս. «Աւադիկ Պոլիկեանքդ, որ ի Պողոսէ Սամոսատացւոյ դեղեալ[6]»։ Սակայն այս Պողոսը պէտք չէ շփոթել նախկին Պողոս Սամոսատցիի մը հետ որ 262–ին առեները Անտիոքի եպիսկոպոսն էր և մոլորութիւններու ալ հեղինակ։

Պաւղիկեանները եթէ գտան հետեւորդներ անբարոյական մարդերու կողմէն, սաներ անբարոյական մարդերու կողմէն, սակայն ոչ նուազ ալ հալածանքի ենթարկուեցան քաղաքական ու եկեղեցական իշխանութիւններէն։ Լեւոն հայկազն Բիւզանդիոնի կայսեր, ապա Միքայէլ Գ կայսեր խնամակալ Թէոդորա դշխոյին հրամանով՝ շուրջ 835–ին հուրի և սուրի ճարակ եղան, բայց մաս մը ցրուեցաւ փոքր Ասիա, Ասորիք ու Հայաստան, ուր ամենամեծ ընդդիմութեան հանդիպեցան Յովհան Օձնեցի հայրապետէն։

Պաւղիկեանց վարդապետութիւնը վերարծարծումն է զրեթէ մանիքէութեան, և իբրեւ հիմնական սկզբունք՝ կ'ընդունին երկուութիւնը, հակադրելով զԱստուած՝ Δημιουργός-ի (արարող Զօրութիւն չարի)։ Փոտէն[7] և Պ. Սիկիլիացիէն[8] կը տեղեկանանք անոնց վարդապետական կէտերուն ալ՝ քիչ թէ շատ։ Երրորդութեան մէջ կը վարդապետէին անհաւասարութիւն երեք անձանց, համարելով Որդին և Ս. Հոգին՝ գնոստիկեան մտքով յառաջ եկած։ Մարդեղութեան խորհուրդին մէջ կը ժխտէին թէ Բրիստոս իր մարմինը Ս. Աստուածածնէն առաւ, որով և Աստուածամայրութիւնը. այլ թէ բերած է զայն, կ'ըսէին, երկնքէն, քանի որ չէր կրնար առնել երկրէն՝ որ չար աստուծոյն կը պատկաներ։ Կը ժխտէին նաև Ս. Աստուածածնի կուսութիւնը, վերագրելով անոր՝ յետ Յիսուսի՝ ուրիշ որդիներու ծնունդ։ Ս. Խորհուրդներէն՝ մկրտութեան մէջ զգալի նիւթի ջուրի գործածութիւնը կը մերժէին, համարելով զայն պարզապէս խորհրդաբանական յարում մը ի Քրիստոս. նմանապէս Ս. Հաղորդութիւնը և Պատոս. նմանապէս Ս. Հաղորդութիւնը և Պատարագը պարզապէս նշանակ մը՝ առանց իրական գոյացափոխութեան նիւթի։ Սուրբերերը Դեմիուրգոսի ծառաներ են. բարի Աստուծոյ առջեւ անոնց բարեխօսութիւնը անընդունելի է, ուստի ոչ մէկ յարգանքի արժանի. Քրիստոսի խաչը զուրկ է աստուածային զօրութենէ, եկեղեցական նուիրապետութիւնը գոյութիւն չունի, ամէնքը հաւասար են իշխանութեամբ և իրարու ընկեր (συνέκδημος)։

Օձնեցին իր ճառին մէջ ընդհանուր եզրներով կը նկարագրէ անոնց մոլորութիւնները. «Ի պատկերամարտութենէ ի խաչամարտութիւն և ի քրիստոսատեցութիւն, և անտուստ յանապատուածութիւն և ի դիւապաշտութիւն[1]» և յետոյ անոնց զեղծումները անբարոյական զազրելի գործերու՝ իրենց բնակարանը դարձնելով ապարանքներ։ Ան 719–ին արգիլելու համար անոնց ազդեցութիւնը ժողովրդեան վրայ՝ ժողովք մը գումարեց Դուինի մէջ և դրաւ անխախտ կանոն մը. «Ոչ է պարտ ի չարաղանդ մծղնէիցն տեղիս որ կոչին Պոլլիկեանց, օթել ումեք. և կամ յարել և խօսակից լինել, և երթեւեկութիւնս առնել։ Այլ ամենեւին հեռանալ ի նոցանէ, գարշել և ատեալ զնոսա. զի որդիք սատանայի են և լուցկիք յաւիտենական հրոյն...[2]»։ — Օձնեցին իր իմաստասիրական ու վարչական մեծ հանճարով գիտցաւ իր օրով բնաջինջ ընել Պաւղիկեանները, որոնք իր նախորդին ժամանակ արդէն մուտք գտած՝ բայց բոլոր-ովին վտարուած չէին։ Օձնեցիին մարովին վտարուած չէին։ Օձնեցիին մահուընէն (+728) վերջն ալ շուրջ 40 տարի մը ազատ մնաց Հայ Եկեղեցին անոնց աւերիչ ազդեցութենէն։

Ո՞վ էին Թոնդրակեցիները.—Պաւղիկեաններու ժանտ սերմը սակայն բոլորովին անհետացած չ'երեւիր հայ հողի վրայէն։ Թ դարուն երեւան կ'ելլէ անոնց յեղաշրջումով նոր կեանք առած աղանդ մը Թոնդրակեան անուամբ, որուն նախահայրը կը ճանչնան զՍմբատ՝ Գրիգոր Նարեկացի[3] և Գրիգոր Մագիստրոս[4]։ Սմբատ ծնած է ծաղկոտն գաւառի Զարեհաւան գիւղը և ապա անցած է Ապահունեաց գաւառի Թոնդրեկ կամ Թոնրակ գիւղը։ Փոտ ու Պ. Սիկիլիացին ընդհակառակն կը համարին նախահայր աղանդին Սերգիոս մը (կամ Սարգիս) որ Պաւղիկեաններէն բաժնուելով երկրորդ ճիւղ մը հաստատած է և յետոյ վտարուած եկած է Հայաստանի կողմերը և ծածկելով ինքզինքը Սմբատ անուան տակ, քարոզած է իր վարդապետութիւնը, գլխաւորապէս Թոնրակ գիւղին մէջ։

Թոնդրակեցիներու դէմ Հայկ. Եկեղեցին ընդդիմացաւ զանազան միջոցներով՝ բանադրանքով, պատիժներով յուսալով առջեւն առնել։ Երեւան եկած էին Յովհաննէս Ովայեցիի (833–854) օրով. սա գիտցաւ իր խոհեմ վարչութեամբ բաւական ժամանակ անարատ պահել իր հօրը, սակայն շուտով տկարացաւ՝ երբ իրեն աջակից ու զինուորական ուժի տէր նախարարներ հեռացան իրմէ ու մոլորեցան։

Ժ դարը կը ներկայանայ կասկածի, ամբաստանութեանց դարը հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ. կը զրպարտուէին քահանաներ, եպիսկոպոսներ իբրեւ համախոհ Թոնդրակեցիներու. այսպէս Անանիա Նարեկացի՝ որ իր անձը արդարացնելու համար կը յօրինէ ջատագովական մը բրոնադատուած կաթողիկոսէն որպէս զի գայթակղութիւնը վերցուի ժողովրդեան մէջէն։ Ամբաստանուած է ամբողջ կճաւայ վանքը իր վանահայրով միասին, որուն ծանօթ են Նարեկացւոյն մէկ նամակէն՝ ուղղուած այդ վանականներուն, յորդորելու զանոնք չանսալու Պաւղիկեանց մոլար վարդապետութիւններուն, զորս արդէն, կ'ըսէ,

1. Պատմ. Նոր Մանիքեցւոց. Գիրք Ա. գլ. ԺԸ.
2. Conciliatio Eccl. Arm. cum Romana հտ. Ա.
3. Պատմ. Եկեղ. հտ. Ի.
4. Պատմ. Հայոց. ծանօթ. Բ. Գրոց, Յզ. էջ 767.
5. Ուսումնասիրութիւն Մանիքէ–Պաւղիկեան Թոնդրակեցիներու աղանդին. Վենետիկ. 1893, 37–8.
6. Թուղթ Կէ. հրատ. Կոստանեան. 1910.
7. Պատմ. Նոր Մանիքեցւոց.
8. Hist. de Manichaeis.

1. Ճառ ընդդէմ Պաւղիկեանց. Վենետ. 1834. 78.
2. Կանոնք ԼԲ. Վենետիկ. 1834. 74.
3. Թուղթ վասն կարծեաց Թոնրակեանց. հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 498.
4. Թուղթ Գր. Մագիստ. հրատ. Կ. Կոստանեանց. Աղեքսանդրապոլ. 1910. Թուղթ Կէ. 148–164.

digitised by A.R.A.R.@

հերքեց հօրեղբայր մեր և վարդապետ՝ ակնարկելով Անանիա Նարեկացւոյն։

Արիստակէս Լաստիվերտցի[1] իր պատմութեան մէջ կը յիշատակէ Հարք գաւառի Ցակոբ եպիսկոպոսի ուրացութիւնն ալ, որ շատերուն գայթակղութեան և կործանման պատճառ եղած է։ Ատոր առջեւն առնելու համար Սարգիս Ա. Կաթողիկոս զումարեց Հարքայ Ա. ժողովը, կոչելով նաեւ ուրացող Ցակոբն ալ՝ համար տալու իր ընթացքին. բայց նա մերժեց գալ, ձերբակալուեցաւ, ազուեսագրոշմը առաւ ճակատը և վոնտուեցաւ։

Մինչեւ 1050 թոնդրակեցիք շարունակեցին իրենց կործանարար դերը՝ օգտուելով ժամանակին եկեղեցական տկար իշխանութիւններէն. բայց երբ Գրիգոր Մագիստրոս իմացաւ անոնց բոլոր խայտառակութիւնները հաւատքի ու բարոյականի նկատմամբ երկու նորադարձներէ՝ Պողիկարպոսէն և Նիկանովրայէն՝ վճռեց անոնց բոյնին ջնջումը նաեւ զինուորական ուժով։ Գրիգոր Մագիստրոս, որքան քաջ զինուորապէս, նոյնքան ալ ճշմարիտ հաւատացեալ ու քրիստոնեայ, չէր կրնար իր արդար բաժինը չբերել աղանդաւորներուն դէմ, որոնք կամ պէտք էին կռուիլ ցմահ, կամ փախչիլ և կամ դառնալ ուղղափառութեան. և իրօք մաս մը ինկած է կռուի մէջ, քիչեր փախչելով դիմած են Ամիթ քաղաքի Ասորւոց կաթողիկոսին՝ ամրաստանելով անոր ըրած բռնութիւնները, և ուրիշներ՝ մօտ հազարի չափ՝ դառնալով իրենց աղանդէն մտած են Ս. Եկեղեցւոյ ծոցը մկրտուելով։ Թոնդրակաւանին մէջ, հոն ուր բոյն մըն էր դարձած գարշութիւններու և մոլորութիւններու, բարձրացաւ յետոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին. իսկ եկեղեցական իշխանութիւնը այս ջնջումը դեռ աւելի ամուր կերպով հաստատելու համար զումարեց Հարքայ Բ. ժողովը 1052 թուականին։ Պաւղիկեանները Օձնեցիի կորովի գրչով, Թոնդրակեցիները Գր. Մագիստրոսի սրով վտարուեցան հայ հողէն։

Թոնդրակեցիներու վարդապետութիւնը միւսներէն իսկական տարբերութիւն մը չունի. կը կայանայ Քրիստոսէ հաստատուած կարգադրութիւններու, Առաքելոց սովորութիւններուն և աւանդութեանց ժխտումին մէջ. եկեղեցական կարգերը, խորհուրդները, կիրակի զանազանութիւնը միւս օրերէն, աղօթքը, խաչը կը մերժուին ու կ'արհամարհուին ու զՔրիստոս իբրեւ լոկ մարդ կը դաւանին։ Նարեկացի իր թուղթին մէջ մանրամասնօրէն ներկայացուցած է այս մոլորական հայհոյութիւնները։ Իրմէ վերջ Գր. Մագիստրոս, իր Տարսոնի դքսութեան ժամանակ, հալածած է սոյն աղանդաւորները, ինչպէս յիշեցինք քիչ առաջ, և այդ մասին Հայ Եկեղեցին երախտապարտ է ազգասէր ու բարեպաշտ իշխանին։

Կաթողիկոսը չկարենալով որոշել թէ ինչ բանի մէջ կը կայանայ անոնց վարդապետական շեղումը և դատելով պարզապէս անոնց կեղծ արցունքներէն՝ մեղադրանքի նամակ մը գրած է առ Մագիստրոս. աս ալ երկար նամակով մը պատասխանած է՝ բացատրելով մանրամասն կերպով Թոնդրակեցիներուն խայտառակութիւնները հաւատքի ու բարոյից վերաբերեալ[2]։ Մագիստրոսի տուած տեղեկութիւնները քիչ մը խառն ի խուռն են, բայց իմաստները որոշ և ճշգրտօրէն պատկերացնող այդթ ոնդրակ աւանին մէջ եղած անցուդարձը։ Կը ներկայացնէ զՄամբատ օժտուած բնական ու արտաքին հրապուրիչ ձիրքերով, մոգ ու կախարդ, որ հազիւ ոտքը կը դնէ Թոնդրակ գիւղը՝ իսկոյն կը խմորէ իր աղանդով բնակիչները՝ սորվեցնելով «զամենայն չարիս բոլոր, զոր ինչ ի կենցաղումս մտածութիւն կրէ, որ ըստ գործոց և որ ըստ հաւատոց թերութեանց»։ որ է ըսել այն ամէն չարութիւն ու մոլորութիւն կամ մոլութիւն՝ զոր մարդկային միտքը կրնայ յղանալ և ի գործ դնել։ Զկան իրենց համար հաստատուն, յայտնեալ և անփոփոխելի ճշմարտութիւններ.

1. Պատմ. Հայոց. գլ. ԻԲ. Վենետիկ. 1844։
2. Տես վերոյիշեալ թուղթը կէ. ամբողջապէս։

իրենք են հեղինակը իրենց հաւատալիքներուն և գործադրելիքներուն. ուստի կը ժխտեն իրբեւ հիմ՝ քահանայական կարգը և իշխանութիւնը և կը համարին զայն՝ ժողովուրդը խաբելու միջոց։ Խաչ, եկեղեցի, պատարագ կը մերժուին իրբեւ նիւթապաշտութիւն. մկրտութիւնը կը համարին պարզապէս խորհրդանշական մահ, և Ցիսուսի ընթրիքը՝ խորհրդանիշ ընդհանուր ճաշի ու կերակուրի, և կը հեգնեն ամէն օրէնք առ հասարակ հին թէ նոր։ Կը սիրեն Պօղոս առաքեալը, իրենց ուզածին պէս մեկնելով անոր վարդապետութիւնները և կը նզովեն զՊետրոս. սատանան կը դնեն տիեզերքի արարիչ։

Աղանդ մը ստուգիւ, որ հին զանազան մոլորութիւններէ այլեւայլ կէտեր միացուցած է և յանգած է՝ բացարձակ խօսելով՝ ժխտումի ամէն հաւատալիքի, ոչնչացման՝ ամէն կրօնական կառուցի և ազատագրման՝ ամէն կապանքի։ Աս չէ՞ աւետարանական՝ ներու թեղն ալ, ազատախոհութիւն, ազատութիւն խղճի ամէն հեղինակութենէ։

Այսքան պատմական ու աստուածաբանական տեսութիւններէ վերջ Տեփոյեանի յօդուածը ստուգիւ կարեկցական կը դառնայ իր երկու մեծ հետեւութիւններուն մէջ։

Նուազ փութկոտ կ'ըլլայինք ճշմարտութեան երեսը ցուցնելու մեր այս յօդուածով՝ եթէ վստահ ըլլայինք որ նման զրուցութիւններ անվնաս կը ծնան մեր հայ հասարակութեան, հայ ժողովրդի խաւին, որուն կը պակսի պատմական ու վարդապետական կատարեալ գիտութիւնը։ Ընդհակառակն ՀՆասը մեծ է՝ զոր կ'ապացուցանեն այսօրուան ինչ ինչ դէպքերը, թերթերը, շարժումները, սկիզբ առած անցեալ դարու առաջին քառորդէն վերջ՝ բոցեալ դարու առաջին քառորդէն մինչեւ[1]։ Ղոքական ազդեցութեան ծաւալումով՝ Տեփոյեանի այն բացատրութիւնը թէ Փէշտիմալճեանի խմբակը «վրան կ'առնէ Հայութեան մէջ հոգեւոր նոր կեանք ներարկելու արկածալի պաշտօնը» ստուգիւ կ'որակէ յակամայս իրենց բերած ու բերելիք աղէտը մեր ժողովրդեան մէջ։ Ուստի մեր մտածել որ այս նոր կեանքը ուրիշ բանի մէջ չի կայանար բայց եթէ հեռանալ Ուղղափառ Եկեղեցիէն, մեր Սուրբ Հայրերէն և Վարդապետներէն՝ Լուսաւորչէն, Սահակէն ու Մեսրոպէն, Օձնեցիէն են են..., հետեւիլ բանապաշտներուն (rationaliste), Լուտերի կրքին և թոյնին որ ծայր տուաւ բովանդակ բողոքականութեան, ուստի և հայ Աւետարանականներուն, որոնք բողոքական սկզբունքներու ազդեցութենէն անբաժան են, որքան ալ Տեփոյեան հակառակն ուզէ պնդել. հետեւիլ հուսկ պաւղիկեան և թոնդրակեան աղծապիղծ աղանդներուն՝ որոնք պաշտօնապէս դատապարտուեցան միշտ Հայ Ուղղափառ Եկեղեցիէն է և Թ–ԺԱ. դարերուն։

Թէ ինչ հրէշներ են, համառօտիւ անցանք առանց երկար էջեր նուիրելու և ուրիշ աղետալի երեսներ բանալու։ Ուղղամիտ և ճշմարտասէր ընթերցողը մեր տուած համառօտ տեղեկութիւններէն կըրնայ գաղափար կազմել թէ՝ յիշեալ աղանդներուն և թէ կուրօրէն անոնց չարիքին հետեւողներուն։

Եթէ Եկեղեցին հիմնադիր ունի զՔրիստոս՝ որ ըսած է «Ես ընդ ձեզ եմ... մինչեւ ի կատարած աշխարհի» և թէ «Դիրունք դժոխոց զնա մի՛ յաղթահարեսցեն» այսինքն մոլորեալներու դիւային բանասարկութիւնները, պէտք չունի աղանդաւորներու վարդապետութեանց որոնք պարզապէս իրբեւ որոմներ կը սերմանուին Քրիստոսի ցորենի ագարակին մէջ չար և ապստամբ հոգիներէ, ինչպիսի եղած են նախկին դաբերու Գնոստիկեաններէն սկսեալ մինչեւ Պաւղիկեանները, Թոնդրակեցիները, Լուտեր և անոնց տխրահռչակ և սեւ անունն ու մոլար վարդապետութիւնը պաշտպանող Տեփոյեանները։

Հ. Մեսրոպ Ճանանեան

1. Այս տխուր շարժումներուն պատմութիւնը գրած է Հ. Ստեփան Թ. Իւթիճեան, աւետարանական մը. «Ծագումն և ընթացք Աւետարանականութեան ի Հայս». Կ. Պոլիս 1914։ Գործը լի է պատմական շեղումներով և ծուռ մեկնութիւններով, աստուածաբանական մոլար հայմոգումներով։

digitised by A.R.A.R.@